

УДК 94(477.54.) «18/19»

В. В. ГОРБАНЬОВ, канд. іст. наук, НФаУ, Харків

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано джерельну базу проблеми становища й розвитку поміщицького господарства Харківської губернії. Представлені джерела класифіковано та поділено на групи. Зроблено висновок про те, що дане питання ще недостатньо висвітлено, зокрема, необхідно проаналізувати з залученням нових історичних джерел, кількісний, становий та національний склад поміщиків.

Ключові слова: історичні джерела, історіографія, поміщицьке господарство, землеволодіння, аграрний розвиток, ринкові відносини, Харківська губернія.

Вступ. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. більшість українських земель була переважно аграрною, і біля 80% населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві. Основними виробниками сільськогосподарської продукції, окрім селянських, були поміщицькі господарства. Аграрна реформа 1861 р. сприяла розвитку ринкових відносин і аграрного сектора, але внаслідок її непослідовності та половинчастості збереглися пережитки кріпацтва, зокрема, дворянське поміщицьке землеволодіння. В умовах реформування та швидкого розвитку ринкових відносин, поміщицькі господарства

© В. В. Горбаньов, 2013

змушені були перебудовуватися, щоб вписатися в нові економічні умови. Перед більшістю власників поміщицьких маєтків постала дилема: або вдосконалити виробництво і активно запроваджувати сучасні ринкові механізми, або деградувати і втратити власні маєтки. Аналіз досвіду минулого, як позитивного, так і негативного, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне значення. Адже без його детального й критичного аналізу важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування сільськогосподарського виробництва в сучасній Україні.

Харківська губернія цікава тим, що тут поміщицтво існувало поряд з великим індустріальним та культурним центром – Харковом та поряд із Донецько-Криворозьким промисловим районом з великим відсотком населення, не зайнятого в аграрному секторі, а отже існував високий та постійно зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію.

Особливістю аграрного розвитку Харківщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., стало переплетіння різних соціально-економічних укладів, утворення різних форм землеволодіння та землекористування. Вивчення поміщицького господарства дозволяє з'ясувати особливості й місцеву специфіку його функціонування, враховуючи загальну тенденцію, яка полягала у тому, що питома вага поміщиків у галузі земельних відносин і аграрному виробництві падала.

Отже, **метою дослідження** є аналіз основних джерел з історії поміщицького господарства Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Частина їх зберігається в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та Державному архіві Сумської області (ДАСО). У Харківському обласному державному архіві матеріали з історії поміщицтва розміщені у таких фондах: фонд 3 – канцелярія Харківського губернатора, фонд 4 – Харківське губернське правління, фонд 25 – Харківська губернська креслярня, фонд 51 – Харківський губернський статистичний комітет, фонд 71 – Харківський земельний банк, фонд 304 – Харківська губернська земська управа. З матеріалів фонду 3 (канцелярія Харківського губернатора) нами були використані звіти повітових земських справників, в яких розміщувалися відомості про вартість землі в повіті, оренду, соціальну структуру землеволодіння, посіви сільськогосподарських культур та ін. У фонді 25 (Харківська губернська креслярня) нами були виявлені матеріали про межування земель та відомості про структуру землеволодіння поміщиків. Матеріали описів деяких маєтків розміщені у фонді 304 (Харківська губернська земська управа). У Сумському обласному державному архіві вивчалися матеріали фонду – 235, головної контори по управлінню цукровими заводами та володіннями П. І. Харитоненка.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічну історію поміщиків цілеспрямовано досліджували Л. П. Минарик, А. М. Анфімов, І. Д. Ковальченко, Л. М. Іванов, які на основі широкого кола джерел та відповідної наукової літератури проаналізували соціальну природу поміщицького землеволодіння, його матеріально-технічну базу, торговельно-промислову діяльність, управління, кредит, заставу тощо [1; 2; 3; 4].

У новітній українській історіографії безпосереднє вивчення поміщицтва започаткувала Н. Р. Темірова [5; 6; 7]. У своїх роботах вона дійшла висновку, що у

пореформену добу поміщицьке господарство України еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу.

Серед проаналізованих джерел можна виділити такі групи: описи маєтків, статистичні матеріали, документи банків, періодичні видання. Передусім, треба використати найголовніші джерела – це описи поміщицьких маєтків Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в яких містяться відомості щодо організації та внутрішнього устрою маєтків, землеволодіння та землекористування, виробничої діяльності, технічних підприємств та ін. [8; 9; 10]. Головним недоліком даної групи джерел є домінування в описах лише економічних досягнень поміщицьких маєтків та неповнота даних по іншим аспектам. Таким чином, використовувати описи поміщицьких маєтків потрібно із залученням інших документів, зокрема, статистичних матеріалів.

Значне місце серед джерел займають статистичні матеріали. Матеріали урядових комісій – складова частина джерельної бази вивчення поміщицького господарства. Це, перш за все, комплекс даних, зібраних Валуєвською комісією 1872-1873 рр. Комісія була заснована у 1872 р., за ініціативою Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Удільного управління і Міністерства державних маєтностей з метою дослідження становища сільського господарства. Очолив комісію міністр державних маєтностей П.О. Валуєв. Попередньо були розіслані запити губернаторам, губернським предводителям дворянства, головам земських управ, мировим посередникам, орендаторам і управляючим маєтками, землевласникам, сільськогосподарським товариствам. Влітку 1872 р. у різні райони європейської Росії були відряджені петербурзькі чиновники для проведення обстеження [30]. Матеріали Валуєвської комісії важливі для дослідження поміщицького господарства, ефективність їх наукового використання довів М. М. Дружинін [31].

Анкета Валуєвської комісії містила 269 запитань, які торкалися стану господарства, робочої сили, податків, технічного оснащення господарств, скотарства, різних галузей виробництва, ремесла і промисловості, збуту продукції. Центральним об'єктом інспекції стало поміщицьке господарство. Основними кореспондентами були землевласники, орендарі, управителі маєтків. Всі відомості подавались по окремим маєткам. Але недоліком матеріалів Валуєвської комісії, як масового джерела, були помилки в зібраних відомостях.

Інше масове джерело – матеріали Комісії про стан сільськогосподарського виробництва від 16 листопада 1901 р. [32]. У публікаціях матеріалів комісії містяться відомості про площу приватновласницьких земель (за станами) і надільні селянські землі.

До комплексу масових даних з історії поміщицького господарства Харківської губернії входять і матеріали земсько-статистичних обстежень приватновласницьких господарств. По Харківській губернії такі дослідження були проведені у Богодухівському, Старобільському та Харківському повітах [33; 34; 35; 36]. Як правило, об'єктом дослідження були приватновласницькі господарства площею понад 100 дес. Відомості щодо господарства збиралися безпосередньо членами статистичних комісій. Саме вони складали і заповнювали анкети, куди вносили відомості про кількість землі, розміри ріллі, способи ведення господарства, оренду

землі, робочу силу, худобу та реманент в маєтку. Слід зазначити, що недостатня кваліфікація осіб, які проводили обстеження, сама методика збору відомостей негативно впливали на достовірність даних обстежень.

Важливу допомогу у вивченні земсько-статистичних обстежень надає показжчик В. М. Григор'єва. Документ містить дані про опубліковані матеріали земської статистики Росії з 1860-х рр. по 1917 р., в тому числі, розміщені матеріали по Харківській губернії [37]. Дані земсько-статистичних обстежень приватновласницьких господарств є важливим масовим джерелом для вивчення поміщицького господарства. Вони охоплюють не окремі маєтки, а господарства цілих повітів. Опису підлягали приватновласницькі господарства різних станів, що надає можливість проаналізувати вплив станової приналежності власника на спосіб ведення господарства та його внутрішній устрій.

Поряд з Центральним статистичним комітетом Росії (далі – ЦСК), збором даних про стан сільського господарства в цілому і поміщицького господарства зокрема, займалися різні міністерства та відомства. ЦСК, перш за все, здійснював збор даних про посівні площі та врожайність. Так, в результаті розсилки опитувальних листів в усі сільські товариства і усім власником і орендаром маєтків у 1881 і 1887 рр., ЦСК були отримані відомості стосовно площі посівів під різними культурами [38; 39]. З 1883 р. дані про чисельність сільського населення і розміри посівів почали збиратися щорічно і публікуватися у виданнях по статистиці урожайності. Необхідно відмітити спробу встановлення масштабів застосування найманої праці в приватновласницьких господарствах, яка наприкінці 80-х р. XIX ст. була проведена Департаментом землеробства через власних кореспондентів [40].

Важливим джерелом при вивченні поміщицького господарства є земельні і сільськогосподарські переписи. ЦСК Росії було проведено три переписи землеволодіння – у 1877, 1887 і 1905 рр, підсумки яких були надруковані [41; 42; 43; 44]. Переписом 1877 р. керував голова ЦСК П. П. Семенов. Відомості збиралися за формулярами складеними комісією. Програма обстеження була відносно нескладною. Крім прізвища землевласника і кількості належної йому землі, вказувалися стан або звання, для селянських товариств число дворів, число душ і способи використання ріллі (общинний або подвірний). У «Статистике поземельной собственности» 1877 р. була запроваджена наступна структура: слідом за короткою передмовою розміщалася таблиця процентних відношень категорій земельних володінь [41].

Через десять років після першого перепису було проведено друге обстеження поміщицького землеволодіння. Метою перепису було з'ясування розподілу землі за угіддями та розподіл земель за сільськогосподарськими культурами. Обстеження 1887 р. проводилося ЦСК за значно скороченим планом, розробка зібраного матеріалу обмежувалася більш вузьким колом питань [42].

Важливо зазначити, що дані переписів 1877 і 1887 рр. практично неможливо порівняти один з одним. По-перше, перепис 1887 р. включав в себе як придатні, так і непридатні землі, а обстеження 1877 р. не має відомостей про непридатні землі. По-друге, дані про кількість володінь за обстеженням 1887 р. і 1877 р. не завжди можна порівняти поміж собою. За переписом 1887 р., врахували володіння визначеної

місцевості незалежно від того, було у власника декілька володінь або тільки одне володіння у власності декількох осіб. При обстеженні 1877 р. було зроблено спробу вичислити дійсну кількість власників у повіті.

Третій земельний перепис проводився ЦСК влітку 1905 – на початку 1906 рр. У 1906–1907 рр. були видані погубернські дані і окремо – дані по Європейській Росії [43; 44]. У «Статистике землевладения 1905 г.» землеволодіння розподілили за трьома категоріями: 1) володіння приватних власників, 2) надільні землі, 3) землі держави, церкви та установ. Перша категорія складалася з особистої приватної власності та власності громад і товариств. Приватне землеволодіння було представлено за становою належністю власників і групами: до 10 дес, 10-20 дес., 20-30 дес. тощо. Дані перепису 1905 р. порівнювалися з відповідними даними обстеження 1877 р.

Треба відмітити велике значення матеріалів земельних переписів 1877, 1887, 1905 рр. для вивчення поміщицького господарства. Всі вони мають унікальний характер і це фактично єдине джерело для вивчення структури землеволодіння наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Великий інтерес для дослідження еволюції землеволодіння становлять «Материалы по статистике движения землевладения в России», які видавало Міністерство фінансів Росії [45; 46]. Крім статистики землеволодіння, ЦСК Росії займався збором даних про чисельність худоби. З 80-х рр. ХІХ ст. проводились воєнно-кінські переписи, з метою повного обліку поголів'я коней [39]. У 1910 р. ЦСК зібрав відомості про забезпечення селянського і приватновласницького господарства знаряддям і машинами [47].

Окремо слід виділити сільськогосподарські і поземельні переписи ЦСК 1916 і 1917 рр. [48; 49; 50; 51]. Якщо до цього часу мова йшла про дані, що характеризували окремі сторони розвитку поміщицького господарства, то під час проведення цих переписів поміщицьке господарство Росії вперше було піддано загальному обстеженню. При чому, більш розгорнуті відомості містить перепис 1917 р. За переписом 1916 р., до приватновласницьких господарств відносилися усі господарства, де застосовувалася наймана праця, незалежно від їх розміру, а також селянські господарства, які мали не менш 50 дес. землі [52, с.6]. При проведенні перепису 1917 р. також відійшли від принципу станового поділу господарств. В Інструкції по проведенню сільськогосподарського перепису 1917 р. вказувалося: «Господарства, які мають 50 і більше десятин власної землі в обокремленому сільськогосподарському користуванні (як на праві власності, так і на орендному або іншому праві), заносилися на подвірну картку приватновласницьких господарств» [53, с. 89]. Під час проведення перепису 1917 р. облік приватновласницьких господарств проводився на подвірних картках. Картка нараховувала 9 відділів і 287 граф, містила відомості про населення, реманент, худобу, землеволодіння, про оренду, посіви, найману робочу силу, кількість промислових і торговельних закладів. Розділ «населення» містив дані про найм сільськогосподарських робітників. Реєстрації підлягали відомості про вдосконалений реманент і оренду його селянськими і приватновласницькими господарствами. Що стосується бланків великих приватновласницьких господарств, то вони мали дуже широку програму

обстеження, за якою, поряд із загальними відомостями, враховувалися землеробство, оренда і здача землі, рільництво, дані про врожай і скотарство, реманент, будівлі, адміністрацію і робітників. Кожна з цих рубрик була дуже детальною. Опубліковані підсумки перепису 1917 р. мали більш вузьку програму. В основу публікацій лягли подвірні картки, дані яких були скорочені.

Важливу групу джерел становлять документи банків. Матеріали російських земельних банків мають дуже високий ступень достовірності і представляють собою систематичні дані для вивчення поміщицького господарства Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. в динаміці. Найбільший інтерес для нас мають матеріали Дворянського земельного банку, тому що вони охоплюють значний хронологічний період – з 1885 по 1917 рр. [54; 55]. Діяльність Дворянського земельного банку передбачала щорічну звітність. Звітні матеріали систематично публікувалися [56; 57; 58; 59]. Найбільшу цінність серед них становлять «Особые приложения к отчетам» [56; 60]. Виявлені публікації Додатків містять матеріали про декілька десятків тисяч дворянських маєтків, які поступили в заставу з 1886 по 1904 рр. Дані зібрані у таблицю з 49 показників, згрупованих за наступними розділами: земля, господарство, оцінка маєтку, позика, довідкові відомості. Також у Додатках містяться показники щодо кількості і структури земельних угідь, способу ведення господарства (оренда, ізпольне, власницьке господарство), вартості худоби, реманенту і будівель, загальної оцінки і позики по маєткам, закладеним у банку.

За методикою Дворянського земельного банку, вартість маєтків, які заставлялися, визначалася за нормальною (на підставі існуючих орендних і продажних цін на землю), або за спеціальною оцінкою (з урахуванням прибутковості маєтку). Крім того, існувало дві програми збору даних. Якщо позика йшла за нормальною оцінкою, то оціночний опис маєтку містив наступні відомості: назва губернії і повіту, в яких знаходився маєток, відстань до найближчих міст, залізниць, промислових і торгових центрів; загальна кількість землі в маєтку і характер ґрунту; кількість землі під садибою, ріллею, сіножатями, лісом і непридатної землі, агротехнічні заходи які проводилися; розміри прибутку і його структура; інші, крім землі, джерела прибутку; витрати на управління і повинності; сума, в яку власник оцінює маєток. Коли позика видавалася за спеціальною оцінкою то в оціночний опис включалися додаткові відомості: кількість і приблизна вартість робочої і продуктивної худоби; кількість будівель, їх призначення, матеріал; приблизна оцінка, господарчий реманент, який був у маєтку, його приблизна вартість, розміри витрат на щорічний ремонт будівель і реманенту; особливі обставини, які впливали на вартість маєтку. Разом з тим, опис маєтку повинен був містити довідкові дані про місцеві продажні та орендні ціни на землю, про врожайність хлібів і сіна, про ціни на хліб, сіно, лісові матеріали, про ціни обробки землі і найму робітників. Матеріали земельних банків добре відомі дослідникам і активно використовувалися для аналізу внутрішнього устрою і стану поміщицького господарства Росії. Але ще не можливо говорити про їх систематичну наукову розробку.

Багато матеріалу по приватновласницьким господарствам містять різноманітні статистичні збірники та довідники кінця XIX – початку XX ст. [61; 62; 63; 64; 65].

Щодо кредиту та застави поміщицьких господарств, то тут важливим джерелом є «Статистика долгосрочного кредита в России», яка надає можливість проаналізувати розвиток іпотечної системи та її вплив на еволюцію поміщицького господарства [78]. Деякі відомості по поміщицтву містять харківські газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», це важливі джерела, в яких відображено хід соціально-економічного життя тих років [79; 80].

Висновки дослідження. Таким чином, аналіз джерельної бази, що вона дає можливість для всебічного вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Причому обмеженість джерельної бази дозволить подолати лише комплексний аналіз усіх наявних документів та матеріалів. Краще відображений у джерелах стан матеріально-виробничої бази поміщицького господарства, але за наявними джерелами важко простежити соціально-економічну еволюцію поміщицтва. Перед дослідниками постає необхідність залучати нові джерела та вдосконалювати методи дослідження поміщицтва.

Список літератури: 1. *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. – М., 1971. – 143 с. 2. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России / А. М. Анфимов. – М., 1969. – 394 с. 3. *Ковальченко И. Д.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко. – М., 1982. – 264 с. 4. *Иванов Л. М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312-337. 5. *Темірова Н. Р.* Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Р. Темірова. – Запоріжжя, 1993. – 19 с. 6. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 319 с. 7. *Темірова Н. Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 36 с. 8. *Кабештов И. М.* Лесонасаждения, питомники и школы в имениях графа М. М. Толстого в Сумском и Лебединском уездах Харьковской губернии / И. М. Кабештов. – Харьков, 1884. – 64 с. 9. *Кабештов И. М.* Описание двух имений графа М. М. Толстого находящихся в Харьковской губернии в Лебединском и Сумском уездах / И. М. Кабештов. – Одесса, 1881. – 152 с. 10. *Кабештов И. М.* Рабочий вопрос с точки зрения сельского хозяина / И. М. Кабештов. – Харьков, 1885. – 16 с. 11. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1897. – 424 с. 12. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1901. – 544 с. 13. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1902. – 518 с. 14. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1904. – 331 с. 15. *Краткое описание имений наследников И. Н. Терещенко.* – К., 1913. – 130 с. 16. *Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко.* – К., 1898. – 118 с. 17. *Краткое описание Терновского имения князя и княгини Щербатовых.* – Х., 1890. – Разд. паг. 18. *Левитский В. Ф.* К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств / В. Ф. Левитский. – Х., 1907. – 37 с. 19. *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Петроград, 1917. – 100 с. 20. *Описание Гутянского имения действительного статского советника Л. Е. Кенига в 2-х частях.* – Часть I. Сельское хозяйство и лесоводство. – Х., 1897. – 322 с.; Часть II. Технические производства. – Х., 1897. – 175 с. 21. *Описание имений наследников Ф. А. Терещенко.* – К., 1900. – Разд. паг. 22. *Описание Харьково-Романовского (Мало-Исторопского) свеклосахарного завода и имения (1893-1913 гг.).* – Харьков, 1913. – Разд. паг. 23. *Орлов М. М.*

Лесное хозяйство в харьковских имениях Л. Е. Кениг и наследники / М. М. Орлов. – СПб, 1913. – Разд. паг. **24. Сладковский И. В.** Имение «Гуты» Л. Е. Кениг – Наследники / И. В. Сладковский. – Х., 1913. – 349 с. **25. Софронов И. Ф.** Краткое описание Угроедовского имения / И. Ф. Софронов. – Сумы, 1912. – 44 с. **26. Справочные сведения** о некоторых русских хозяйствах. – Петроград, 1916. Вып. I. – 374 с. **27. Технические предприятия** Гутянского имения «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 233 с. **28. Технические предприятия** Тростянецкого имения фирмы «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 325 с. **29. Тростянецкое имение** «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 310 с. **30. Доклад** высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России. Журналы комиссии. – СПб, 1873. – Разд. паг. **31. Дружинин Н. М.** Помещичье хозяйство после реформы 1861 г.: (По данным Валуевской комиссии 1872-1873) / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – М., 1972. – Т. 89. – С. 187-230. **32. Материалы высочайше** учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний. – СПб, 1903. I Часть. – 317 с. **33. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. – Х., 1908. – Вып. II. – 279 с. **34. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. Вып. IV. Частновладельческое хозяйство. – Х., 1908. – Разд. паг. **35. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. Вып. V. Доходность частновладельческих лесов и крестьянских сенокосов, лесов и усадеб. – Х., 1908. – 62 с. **36. Сборник** статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии. – Х., 1886. – 385 с. **37. Григорьев В. Н.** Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 год / В. Н. Григорьев. – М., 1927. – 380 с. **38. Статистический** временник Российской империи. Центральный статистический комитет МВД. 1888-1903. – СПб, 1888-1903. **39. Статистика** Российской империи. Центральный Статистический комитет МВД. – 1887-1918. – СПб, Пг., 1887-1918. **40. Сельскохозяйственные** и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. СПб., 1892. Вып. V. – 562 с. **41. Статистика** поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-западные. – СПб, 1884. – Разд. паг. **42. Главнейшие** данные поземельной статистики 1887 г. Вып. 46. Харьковская губерния. – СПб, 1893. – 15 с. **43. Статистика** землевладения 1905 года. Вып. 33. Харьковская губерния. – СПб, 1906. – 52 с. **44. Статистика** землевладения 1905 года. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб, 1907. – Разд. паг. **45. Материалы** по статистике движения землевладения в России. – СПб, 1903. – Разд. паг. **46. Материалы** по статистике движения землевладения в России. – СПб, 1904. – 131 с. **47. Сельскохозяйственные** машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – СПб, 1913. – Разд. паг. **48. Всероссийская** сельскохозяйственная и городская перепись 1917 года. Харьковская губерния. – Х., 1920. – 17 с. **49. Всероссийская** сельскохозяйственная перепись 1916 г. Вып. I. Европейская Россия: погубернские итоги. – Петроград, 1916. – 113 с. **50. Погубернские** итоги Всероссийской сельскохозяйственной поземельной переписи 1917 г. По 52 губерниям и областям. – М., 1921. – Разд. паг. **51. Поуездные** итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года. По 57 губерниям и областям. – М., 1923. – 219 с. **52. Инструкция** по производству Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Петроград, 1916. – 26 с. **53. Инструкция** по производству Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. – Петроград, 1917. – 37 с. **54. Государственный** дворянский земельный банк. – СПб, 1896. – 265 с. **55. Государственный** дворянский земельный банк, 1885-1910. – СПб, 1910. – 53 с. **56. Особое** приложение к отчетам Государственного дворянского земельного банка. – СПб, 1896. – Разд. паг. **57. Отчет** особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1895. – СПб, 1896. – Разд. паг. **58. Отчеты** Государственного дворянского земельного банка за 1886-1916 гг. – СПб, 1886-1916. **59. Узаконения** и распоряжения о Государственном Дворянском земельном банке. – СПб, 1887. – Разд. паг. **60. Имена** принятые в залог Государственным земельным банком. – СПб, 1896. – Вып. 1-4. – Разд. паг. **61. Баталин Ф. А.** Справочная книга для сельских хозяев на 1878 год / Ф. А. Баталин. – СПб, 1878. – 437 с. **62. Баталин Ф. А.** Справочная книга русского сельского хозяина / Ф. А. Баталин. – СПб, 1896. – Разд. паг. **63. Богданов П. М.** Указатель русской литературы по описанию отдельных русских частновладельческих хозяйств / П. М. Богданов. – СПб, 1904. – 116 с. **64. Вся Россия.** Справочная книга. – СПб, 1895. – Разд. паг.

65. *Вся Россия*. Справочная книга. – СПб, 1899. – Разд. паг. 66. *Вся Россия*. Справочная книга. – СПб.: Суворин, 1901. – Разд. паг. 67. *Ежегодник России* 1906 г. – СПб, 1907. – 370 с. 68. *Промыслы и занятия* земледельческого населения Харьковской губернии. – Х., 1919. – 96 с. 69. *Рубакин Н. А.* Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства / Н. А. Рубакин. – СПб, 1912. – 214 с. 70. *Свод статистических сведений* по сельскому хозяйству России к концу XIX в. – СПб, 1903. Вып.1-2. – 34 с. 71. *Сельское хозяйство*, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Х., 1918. – 154 с. 72. *Статистический ежегодник* Харьковской губернской управы. – Х., 1908. – 244 с. 73. *Статистический сборник* ЦСУ за 1913-1917 гг. – М., 1921. – 277 с. 74. *Статистический справочник* по Харьковской губернии. – Х., 1911. – 105 с. 75. *Статистический справочник* по Харьковской губернии. – Х., 1914. – 179 с. 76. *Статистико-экономические очерки* областей, губерний и городов России. – К., 1913. – 481 с. 77. *Торгово-промышленная Россия*: справочная книга для купцов и фабрикантов. – СПб, 1899. – Разд. паг. 78. *Статистика* долгосрочного кредита в России. 1905 г. Вып. III – СПб., 1906 – Разд. паг. 79. *«Харьковские губернские ведомости»*. – 1903. – 17 августа. 80. *«Южный край»*. – 1888. – 9 мая.

Надійшла до редколегії 20.10.2013 р.

УДК 94(477.54) «18/19»

Джерела для вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Горбаньов В. В. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2013. – № 61 (1034). – С. 11–19. – Бібліогр.: 80 назв.

В статье проанализированы исторические источники для изучения проблемы состояния и развития помещичьего хозяйства Харьковской губернии во второй половине XIX - начале XX в. Представленные источники классифицированы и разделены на группы. Сделан вывод о том, что необходимо проанализировать с привлечением новых исторических источников, количественный, сословный и национальный состав помещиков.

Ключевые слова: исторические источники, историография, помещичье хозяйство, землевладение, аграрное развитие, рыночные отношения, Харьковская губерния.

The article analysis of the study of landlord economy of Kharkiv province in sources historiography is made in the article. It is concluded that this question isn't covered enough in the historic science of our country, in particular it is necessary to analyse quantitative class and national structure of landlords.

Key words: historical sources, historiography, landlord economy, land ownership, agrarian development, Kharkiv province.